

گزارشات پنجساله سفارت ایران در لندن

راه آهن سراسری اروپا هندوستان

همراه با گزارش ۱۹ جمادی الثانی ۱۲۸۷ ق پیشنهاد کمپانی بزرگی که خیال دارد راه آهن مستقیم از ساحل دریای مانش تا هندوستان بسازد را منعکس ساخته و می نویسد : « خط آهن مزبور از کناره بحر خزر از خاک روسیه عبور کرده از رشت و طهران و اصفهان و شیراز و بندر بوشهر و ساحل خلیج فارس و بلوچستان تا هندوستان ضمیمه خواهد شد... چند روز قبل کمپانی مزبور کاغذی به کمترین نوشته بودند که اجازه ساختن راه مزبور را از دولت اعلیحضرت شاهنشاهی استدعا داریم . چون دولت ایران معتبر است و قرض ندارد . لهذا خطی را که از خاک دولت علیه خواهد گذشت . با ضمانت صدی پنج می سازیم و حال آنکه راه روسیه را با صدی هفت قبول کرده ایم ... »

انحصار توتون و تنباکو و منافع آن :

در گزارش مشروح و مفصل ۱۷ رجب ۱۲۸۷ - ق شیخ محسن خان وزیر مختار لندن و مصلحتاً پیشنهاد یک کمپانی بزرگ برای احداث راه آهن سراسری اروپا به هندوستان را به دولت اعلام و به تفصیل در اطراف امتیازات این پیشنهاد و لزوم قبول توضیحاتی داده است نکته جالب و قابل توجه این گزارش است که ضمن آن برای تأمین محل پرداخت پانصد درصد نسبت به سرمایه که بکمپانی راه آهن بایستی دولت تعهد و پرداخت نماید راه حل هائی ارائه نموده و در زمینه لزوم بهره برداری از معادن و جنگلها و انحصار توتون و تنباکو و عوایدی که از این راه نصیب دولت و مملکت خواهد شد داد سخن داده و پیشنهادهائی برای دریافت عوارض و مالیات سنگین از مشروبات الکلی داده است . وی در این گزارش از جمله می نویسد :

« ... در همه ممالک اروپا حتی در دولت عثمانی نیز

فروش تنباکو حق مخصوص دولت و مال پادشاه است و دولتی نیست که کرورها از این ممر مداخل نداشته باشد. چون استعمال تنباکو مضر مزاج و از مکروهات محسوب می شود چه ضرر دارد اگر قدری گرانتر بفروش برسد یا کمتر استعمال شود در جمیع ممالک همه زارعین تنباکو قراری با دولت و حاصل خود را بقیمت معینه پیش از وقت بدولت فروخته اند. آنچه حاصل می شود تحویل مباشرین دولت کرده قیمت می گیرند یا از مالیات خود محسوب می دارند و فروش تنباکو در میان مردم در ولایات و شهرها در تحت اداره دولت است احدی بیش از یک سیر تنباکو نمی تواند داخل شهر بکند و تنباکوی خارجه را بدون گمرک گزاف نمی تواند داخل کرده بفروش برساند. همچنین استعمال مسکرات که شرعاً حرام و ممنوع است و کار گزاران دولت با کمال مواظبت و نهایت شدت همیشه در صدد منع آن هستند با وجود این باز ممکن نمی شود چون آرامنه و یهود را از ساختن مسکرات نمی توان منع کرد. اگر دولت خراج کلی بمسکراتی که آرامنه و یهود می سازند تحمیل کنند هم سبب منع استعمال آن که مقصود دولت است می شود زیرا که در صورت گرانی البته کمتر استعمال می شود و هم سالی مبالغ کلیه از این باج عاید دولت می گردد و اسم آن را بعوض مالیات جریمه بگذارند. در نظر علماء و عموم ملت نیز پسندیده و ممدوح می نماید و فروش آشکار آن را چنانکه قدغن است قدغن فرمایند که دادن این مالیات را بایع و مشتری یک نوع اجازه بشمارند ... حساب این فقره آسان است در صورتیکه بهر طرف آن یک قران گرفته شود اقل سالی دو بیست هزار تومان عاید دولت خواهد شد.

بالجمله ضمانت راههای ایران را اگر آهن بسازند و بر فرض محال ضرر کنند از این دو فقره می توان ادا نمود و اگر این تدبیر و ترتیب نیز عاجلاً مشکل بنظر بیاید هر ولایت بقدر حصه

خود و درکمال سهولت در مقابل منافعی که از راه آهن برای ولایت و اهل آن حاصل می‌شود از عهده ضرر ضمانت می‌توان برآمد. این ضرر جزئی برای اهل مملکت در صورتیکه وارد بیاید در مقابل آن نفع کلی هیچ نمودی نمی‌کند و بدون شبهه کمتر از ضرر پیش کش حکومتی ولایات است که در عهد وزارت حاج میرزا آغاسی مرحوم ... از حکام گرفته میشد (۱) ...»

۱ - در سلطنت محمدشاه قاجار (۱۲۴۰ - ۱۲۶۳ ق) و هنگام صدارت حاج میرزا آغاسی مقرر شد که حکام ولایات و فرمانروایان ایالات بفرخور و سمت حوزه حکومتی و عواید آن و با توجه به مقام و موقع خود مبالغی علاوه از مالیات سالیانه که طبق دفتر وصول و پس از کسر مخارج و پرداخت حوالجات مازاد آنرا به خزانه شاهی تحویل می‌کند مبلغی هم در سال بمنوان «پیش کش حکومتی !!» پرداخت نمایند.

البته در عصر قاجارها چه قبل از محمد شاه و حاج میرزا آغاسی و چه بعد از آن حکام ایالات و ولایات و ارباب مناصب و مشاغل مبلغی پیشکش جهت انتصاب بحکومت یا دیگر مشاغل بشاه تقدیم می‌کردند و سهمی هم به صدر اعظم و مستوفی الممالک و دیگر مصادر وقت می‌پرداختند و بمناسبت اعیاد و سال نو و تصدیق کتابچه دخل و خرج و دریافت خلعت و نشان و امثال آن نیز به فراخور حال و موضوع مبالغی تقدیم می‌داشتند... لیکن پیشکش حکومتی فقط یک نوبت دریافت و پرداخت می‌شد و البته قرار و تمهیدی برای بقاء و ادامه اشتغال حکام در میان نبود ممکن بود حاکمی را علیرغم پیشکش کلانی که داده است چند ماه بعد معزول کنند و احتمال هم داشت که خان حاکم با بندوبست و جلب رضایت مصادر امور سالها در مقام خود باقی بماند... پیشنهاد و تقدیم پیشکش نیز رسمی همگانی بود و بندرت ممکن بود کسی را بدون دریافت پیشکش به مأموریتی روانه کنند. اگرچه اکثر حکام و فرمانروایان پسران و برادران و اعمام و بنی اعمام پادشاه وقت بودند.

یکی از آخرین گزارشات وزیر مختار ایران در لندن در دفترى که در آن گفتگو میکنم چنین آغاز شده است :

خدایگانا قبل از آنکه موکب همایون اعلیحضرت اقدس شاهنشاهی روحنا فداء بسمت عراق عرب حرکت کند . کتابچه مفصلی در باب راه آهن بزرگ و تفصیل شروط کمپانی معروض داشتم تا حال جوابی در این باب زیارت نشده است بدیهی است به جهت سفر ملاحظه و غوررسی آن از برای گماشتگان جناب مستطاب عالی مقدور نشده است .

وکلای کمپانی مکرر بسفارت آمده مطالبه جواب آزرده یا قبول نموده و مینمایند و چون نتخواه کلی عامه را نمی توانند بدون منفعت محبوس نمایند لهذا هر قدر زودتر جوابی در این باب مرحمت شود بهتر است .

راه مزبور چنانکه عرض کرده ام بجهت معبر تجارت و مراودات اروپا با هندوستان و چین است و کمپانی دیگر در مقابل

←

تغییر و تحولی که در عصر حاج میرزا آغاسی در این رسم ناپسند و منموم داده شد این بود که برای هر يك از مشاغل و حکومت ایالات و ولایات مبلغ مشخصی پیشکش تعیین شد که متصدیان آن مشاغل هر سال باید معادل آن مبلغ بعنوان پیشکش به پردازند و چون طبعاً خان حاکم این قبیل وجوه را از کیسه قنوت و از جیب مبارک خود نمی پرداخت و طبعاً چند برابر آنرا از مردم دریافت می نمود ... حاج محسن خان در پیشنهاد می نویسد که برای تأمین مبلغ پنج درصد نسبت به سرمایه گذاری کمپانی در راه آهن سرتاسری که بایستی دولت ضمانت نموده و در هر سال به کمپانی بپردازد . اگر نمیخواهند از راه عواید ناشی از انحصار تنباکو و یا وضع مالیات و عوارض بر مشروبات الکلی آن را تأمین نمایند .. می نویسد: « بدون شبهه پولی که مردم از این بابت خواهند پرداخت کمتر از وجوهی است که بابت پیشکش حکومتی ولایات در زمان حاج میرزا آغاسی از ایشان دریافت میشد ... »

این کمپانی بخیال ساختن راه از دره فرات تا بغداد و بصره افتاده اند که در بندر اسکندریه که یکی از بنادر بحر سفید است شروع کرده از حلب به دره رود فرات رسانیده همه جا از کنار رود مزبور تا بغداد و بصره برسانند و دولت عثمانی به این خیال تقویت می کند و تا صدی پنج ضمانت را قبول می نماید ... جناب موروس پاشا ایلچی کبیر عثمانی تا حال چند مجلس با وکلای کمپانی گفتگو کرده است ولی چون قسمت کلیه راه مزبور باید باز با کشتی طی شود لهذا مقصودی که از سرعت و سهولت است بطور کامل حاصل نمی شود از این جهت خیال عموم مایه داران متوجه راه آهن متصل است که یکسر از بندر (کاله) که از بنادر سرحدییه فرانسه و انگلیس است تا به هندوستان از فرانسه آلمانیا و روسیه و ایران و بلوچستان عبور کرده برسد و تا از دولت علیه مایوس نشوند گویا اقدام براه فرات نکنند ...

(ص ۳۳۵-۳۳۶ مورخ ۱۳ محرم ۱۲۸۸ - ق)

آخرین گزارش وزیر مختار ایران در لندن در زمینه گفتگو با کمپانیها که در دفتر گزارشات او منعکس است گزارش مورخ ۴ جمادی الثانی ۱۲۸۸ - قمری است .

که ضمن آن می نویسد :

« این روزها بجهت تحقیق مسئله راه آهن کنار فرات از پارلمنت مجلس معین و مأمور شده و اکنون به تحقیق و غوررسی مشغولند و کمترین نیز اسباب فراهم میآورم که شاید راه مزبور از اسلامبول و ایران بطرف هند ممتد شود و عجالاً چند نفر از اجزای مجلس تحقیق با کمترین هم رأی شده اند . رالنس صاحب هم مشغول این خیال است .

خلاصه این مسئله در فرنگستان محقق شده است که استقلال و ترقی و آبادی دولت و ملت و مملکت بسته به جلب تنخواه

دول سایره و مروهون نمودن تجارت خارجه در داخله مملکت و تسهیل و از دیاد مراروده با همسایگان است و بس ... ، (ص ۳۵۵ - ۳۵۶ مورخ ۴ جمادی الثانی ۱۲۸۸ - ق)

مسائل بی شمار دیگری از جمله موضوع احداث خط تلگراف اروپا هندوستان ، از ایران و سپردن جواهرات نفائس خزانه سلطنتی ایران یکی از بانکهای انگلیس پیشنهادات بسیار دیگر در ضمن گزارشات پنجساله میرزا شیخ محسن خان معتمد الملک (مشیرالدوله) از لندن آمده است که شرح و اشاره به آنها از حوصله این مقاله که علیرغم امساک نویسنده به درازا کشید بیرون است.

* * *

خوشبختانه یا متأسفانه - تمامی این گزارشات بعنوان میرزا سعیدخان ایشلیقی انصاری مؤتمن الملک وزیر خارجه معروف عصر ناصری فرستاده شده و ما اکنون با مدارک متعددی که در دست داریم و از جمله آخرین آن اسناد همین دفتر گزارشات شیخ محسن خان است می دانیم که از خصوصیات این شخصیت سیاسی ایران (میرزا سعید خان) یکی هم این بوده است که اکثر نامه ها و گزارشات سفارتخانه ها و مأمورین ایران در کشورهای بیگانه و حتی نامه های عادی نمایندگان خارجی مقیم تهران را بدون آنکه زحمت باز کردن پاکت و قرائت آنرا بخود بدهد در نهر آب می انداخته و یا اگر این نامه ها و گزارشات در دفتر کار او بحضورش تحویل می شده آنرا نخوانده بایگانی نموده و در گوشه ای انبار می کرده است و بهمین دلیل در غالب گزارشات مندرج در دفتر مزبور می بینیم که نویسنده از تأخیر در ارسال جواب نامه های خود شکایت کرده و حتی بعضاً تصریح کرده است که ۱۰ یا ۱۲ و ۱۴ ماه یا بیشتر است که جواب فلان پیشنهاد را نداده اید ...

محمد حسن خان اعتماد السلطنه در یادداشت های روزانه خود مینویسد :
 و روزی که پس از مرگ میرزا سعید خان فرزندانیش برای شرفیابی بحضور پادشاه آمدند پسر بزرگ او يك بسته محتوی نهصد و هفتاد پاکت سر بهر و باز نشده که مربوط به پانزده تا بیست سال قبل بود (یعنی تقریباً همین سالها که شیخ محسن خان وزیر مختار ایران در لندن بود و مرتباً از نرسیدن جواب نامه های خود شکایت می کرده است) بدربار و حضور شاه آورد و معروض داشت که : پدرم نامه های مأمورین ایران در کشورهای بیگانه پسا

مأمورین خارجی مقیم تهران را که در باغچه منزل بدستش می‌رسید درجوی آب می‌ریخت و آنهایی را که در دفتر کارش دریافت می‌کرد نخوانده بگوشه می‌انداخت ... و این نامه‌ها که بحضور آورده‌ام قسمتی از آن نامه‌هاست که در خانه ما باقیمانده است ناصرالدین‌شاه فرمان داد نامه‌های مزبور را در دفتر هائی قرار دادند .

نزدیک به یکصد جلد دفتر محتوی این قبیل مکاتیب دولتی که باسلیقه و هنرمندی بسیار ظاهراً توسط مرحوم محمود خان صبا ملك الشعراء صحافی و تجلید گردیده در کتابخانه وزارت خارجه موجود است که نویسنده قسمتی از آنها را خود دیده‌ام و نامه‌هایی که تا بعد از مرگ میرزا سیدخان مؤتمن الملك سر بسته نزد او باقیمانده قسمتی از محفوظیات همین دفاتر می‌باشد . . . میرزا محمود خان علامیر (احتشام السلطنه) رئیس دوره اول مجلس شورای ملی و از بانیان پاك اعتقاد نهضت مشروطیت ایران که هنگام مرگ میرزا سید خان در دربار ناصر الدین شاه سمت قوللر آغاسی باشی داشته‌عین مطالبی را که محمد حسن خان اعتماداً السلطنه در یادداشتهای روزانه خود ثبت کرده است هنگامیکه سفیر کبیر ایران در دربار عثمانی بوده برای مرحوم خان ملك ساسانی تعریف کرده و آن مرحوم در یادداشتهای ایام سفارت اسلامبول خود از قول احتشام السلطنه نقل کرده است .

دفتر گزارشات شیخ محسن خان مشیر الدوله که تماماً باخط زیبای خود آن مرحوم نوشته شده از هر جهت لایق آنست که مستقلاً چاپ و منتشر شود برای محققین و جویندگان مسائل تاریخی در روشن ساختن گوشه‌هایی از تاریخ عصر ناصری از مآخذ معتبر و قابل استفاده خواهد بود .

این دفتر را آقای هدایت الله ارشادی کتابفروش خریداری کرده و با آنکه در کمال بزرگواری آن را جهت تهیه این مقاله در اختیار نویسنده قرار داد . لیکن شرایط مالی و زندگی این خادم بی‌ریا و کارشناس قدیمی کتب و نسخ خطی و چاپی فارسی با توجه بقیمتی که برای ایتباع این نسخه پرداخته اجازه اینکه توقع واگذاری بلاعوض دفتر مزبور را برای چاپ و انتشار از ایشان داشته باشم نمیدهد و حقاً در شأن وزارت امور خارجه یا دیگر مراجع دولتی و دانشگاه است که نسخه موصوف را خریداری نموده و اگر نمی‌خواهند متحمل هزینه چاپ و تکثیر آن بشوند قطعاً عموم ناشرین و کتابفروشان تهران چاپ و انتشار آن را استقبال می‌نمایند . پایان